

KNYGOS KULTŪROS REIKŠMĖ EUROPAI*

PAUL RAABE

Roseggerweg 45, 38304 Wolfenbüttel, Deutschland

Maince buvo išmintingai nuspręsta 1400 metus paskelbti Johanno Gutenbergo gimimo metais ir gausiais renginiais atkreipti visuomenės dėmesį į knygos kultūros istorinę ir šiuolaikinę reikšmę kaip tik tuo metu, kai elektroninės komunikacijos priemonės tampa neišvengiamu partneriu ir kartu gana rimtu konkurentu. Reikšminga šiuo požiūriu buvo ir tai, kad Rheinlando-Pfalzo žemėje surengtoje EXPO 2000 parodoje Vokietijos paviljone eksponuotos Gutenbergo spausdinimo staklės ir 42 eilučių Biblija. Taigi pasaulinėje išradimų parodoje šalia pirmojo automobilio ir kosminio palydovo deramai įsikomponavo knygų spausdinimo menas. Gutenbergas simbolizuoja knygų kultūros raidą per 500 metų. Kai 1480 metais buvo išspausdintos pirmosios knygos su savarankiškais antraštiniais lapais ir autoriai nusimetė anonimiškumo skraistę, humanizmo idėjų veikiamame Europos mokslo pasaulyje atsirado tai, ką šiandien galime pavadinti knygos kultūra.

Prieš apžvelgiant pusę tūkstantmečio trukusią knygos kultūros raidą ir atskleidžiant bei išanalizuojant pagrindinius ją veikusius reiškinius ir permainas, reikia apibrėžti knygos kultūros sąvoką šiuolaikiniame pasaulyje. Tai labai svarbu norint suvokti jos reikšmę nūdienos visuomenėje. Knygos kultūros reikšmės apmąstymas ir įvertinimas dabartiniu požiūriu ir istorinės jos raidos aspektu leidžia kelti klausimą, koks knygos kultūros vaidmuo šiandienėje Europoje ir koks jis bus ateityje. Knygos kultūros vaidmens klausimą mūsų žemyne iškeliame tuo metu, kai Europa vis labiau vienijasi įvairiais aspektais: ekonominiu, politiniu, taip pat kultūriniu ir dvasiniu.

Tokia kultūrinė-politinė traktuotė, atsižvelgiant į kultūrinį-istorinį Europos savi-tumą, laikytina ne moksliniu problemos išdėstymu, o aplinkybių inspiruotu knygos ginamuoju žodžiu ir kartu apeliacija į knygos istorikus, kuriems dabartinėje situacijoje tenka ypatingas vaidmuo ir atsakomybė, juk jų uždavinys – tirti knygos kultūros istorines ištakas, užtikrinti jos tolesnį egzistavimą dabartyje ir sparčiai besikeičiančiame ateities pasaulyje. Apie tai dar bus kalbama pranešime, atidarant tarptautinę Gutenbergo konferenciją.

Sąvoka *knygos kultūra* angliškai kalbantiems svečiams skambės egzotiškai ir netikėtai. Vargu ar galima *Autorystės, skaitybos (lektologijos) ir leidybos istorijos*

* *Red. pastaba:* Prof. habil. dr. Paulius Raabe (gim. 1927 m.) yra vienas žymiausių vokiečių ir Europos knygotyrininkų, Hercogo Augusto bibliotekos Wolfenbüttelyje direktorius (1968–1992), sisteminę knygos istorijos tyrimų projektų kūrėjas ir vadovas. Jo straipsnis *Die Bedeutung der Buchkultur für Europa* verstas iš mokslo darbų metininko *Gutenberg-Jahrbuch 2001* (Mainz, 2001, p. 27–32).

draugiją (Society for the History of Authorship, Reading and Publishing) pavadinti *Knygos kultūros istorijos draugija (Society for the History of Book Culture)*. Tačiau galima tikėtis, jog vieną dieną anglai ir amerikiečiai perims šią sąvoką kaip vokiškos kilmės tarptautinį žodį, juk taip atsitiko su žodžiais *vaikų darželis (Kindergarten)* arba *žaibo karas (Blitzkrieg)*. Reikia pripažinti, kad terminas *knygos kultūra* dabar tapo madingas, jis sukurtas prieš 20 metų kaip antonimas sąvokai *naujoji medija*. Plačiai vartojamuose žodynuose, jau nekalbant apie Grimmų žodyną, jos dar nėra. Sąvoka *knygos kultūra* lakoniškai apibrėžia knygų pasaulį – istoriškai determinuota, reikšminga, gyvai egzistuojančią kultūrinio gyvenimo sudedamąją dalį. Sąvokoje *knygos kultūra (Buchkultur)* telpa daugiau negu įprasti terminai *knygininkystė (Buchwesen)* ar *knygų rinka (Buchmarkt)*. Jis apima viską, kas susiję su knyga, pirmiausia knygų rašymą, t. y. minties, pažinimo, atradimų, žinojimo fiksavimą, taip pat knygos idėjas ir jų įgyvendinimą, trumpai tariant, viską, kas siejasi su autoriumi ir autoryste. Taigi iš pradžių yra knygos idėja.

Knygos kultūros esmė yra knygos gamyba, platinimas ir vartojimas, kitaip tariant, leidėjų, knygos apipavidalintojų, iliustruotojų, raidžių rinkėjų ir spaustuvinių bei rūšiuotojų veikla. Jie dalyvauja gaminant knygą ir ją platinant, t. y. dirba leidyklose, spaustuvėse arba atlieka kitokią su knyga susijusią veiklą: populiarina ją knygų klubuose ir knygos bičiulių draugijose.

Knygos rinka, kurioje veikia gamintojai ir platintojai, leidėjai ir knygų prekybininkai, yra orientuota į pirkėją ir skaitytoją, tad knygos kultūros sąvoka apima dar ir skaitymo kultūrą. Knyga yra autoriaus sukurtas kūrinys, kuris, apdorotas leidykloje ir spaustuvėje, tampa preke ir patenka į skaitytojo rankas, tačiau nuo kitų vartojamų prekių ji skiriasi tuo, jog yra dvasinę vertę turintis produktas, net ir vaiko vartoma paveikslėlių knygutė perkelia ją į kitą, fantazijos pasaulį.

Knygos kultūra atsispindi ir privačiuose knygų rinkiniuose, asmeninėse, taip pat viešosiose bibliotekose, kur bibliotekininkės ir bibliotekininkai gauna atlyginimą už tarpininkavimą tarp knygos ir visuomenės. Tokiose bibliotekose knygos kultūra įgauna naują, istorinį atspalvį, juk kaupiamos, išduodamos ir netekusios aktualumo knygos, panašiai kaip antikvarai siūlo ir parduoda senas prekes.

Taigi knygos kultūra turi ir istorinį, ir šiuolaikinį komponentą, o tai ryšku knygų rinkiniuose ir antikvariatuose. Kalbant apie vienuolynų arba universitetų bibliotekų atvirų fondų knygas, taip pat galima vartoti knygos kultūros sąvoką. Šiuo metu ji dar yra stabilus visuomeninio, socialinio, kultūrinio ir mokslo gyvenimo veiksnys. Knygos kultūra apibrėžia knygos esmę ir kaip prekės, ir kaip dvasinio turinio laikmenos. Trumpai sakant, ji apibūdina knygos vaidmenį nūdienos kontekste.

Dabar nuo bendro sąvokos aptarimo pereikime prie šiuolaikinio knygos kultūros suvokimo. Knygos kultūra jau keturis dešimtmečius siejama su situacija, kuri apibūdinama pamėgtu posakiu – *knygos amžiaus pabaiga*. Savaiame suprantama, kad sparti mikroelektronikos raida orientuoja informacinę visuomenę į virtualų kompiu-

terinės tikrovės pasaulį, kuris iš esmės keičia visos žmonijos gyvenimą. Patraukli galimybė perteikti žinias per internetą bei neribotas informacijos plitimas žymi lūžį toje srityje, kuri iki šiol buvo iš esmės priskiriama knygai. Aktyvi paieška kompiuteryje dažnai pakeičia žodynus, o spausdinta bibliografija – bibliotekos katalogus. Mokslas, ir ne vien gamtos mokslas, dėl to tik laimi. Į kompiuterių tinklą įvesti duomenys dažnai nukonkuruoja spaudinius dar ir todėl, kad žinių perteikimas knygų forma daugeliui pažinimo sričių tapo per lėtas.

Tokias pat dar neišnaudotas galimybes naujoji komunikacija atveria ir mokykloms bei universitetams. Kompiuteriais parengiamos interaktyvios mokymo programos, kurios yra efektyvesnės nei mokymasis iš vadovėlių. Be to, naujoji komunikacija yra gana patraukli ir daugeliu atžvilgių gali pakeisti knygos skaitymą. Taigi internetas užima vis didesnę laisvalaikio dalį.

Nebūtina išsamiau aprašyti šį kompiuterinį pasaulį ir naująją komunikaciją, juk reiškinys tapo visiems įprastas. Mus domina klausimas, kaip šis elektronikos valdomas galingas ir neapčiuopiamas virtualus pasaulis konkuruoja su knygos kultūra. Be abejonės, tai yra rimtas iššūkis visiems, kas susiję su knygomis, taip pat tiems, kas nėra trupučio nebejoja knygos kultūros išlikimu ir jos perspektyva, nepaisant kvapą gniaužiančių technikos galimybių plėtos.

Ne skrupulingas šimtamečių tradicijų laikymasis, o sveikas optimizmas leidžia konstatuoti, kad daugelio pranašauta Gutenbergo amžiaus pabaiga tapo knygos kultūros sužydėjimo pradžia ne tik Vokietijoje, bet ir visoje Europoje. Knygų rinka, knygų pasiūla, jų apipavidalinimas bei reklama – tai tos sritys, kuriose atsiskleidžia daugybė naujų idėjų ir tokios gausios jų įgyvendinimo galimybės, kokių nėra buvę jokiais laikais. Didėjantis knygos kultūros autoritetas yra modernizacijos, palietusios ir knygų pasaulį, padarinys.

Knygos kultūros atgimimas

Norint atsakyti į klausimą, dėl kokių priežasčių šiandien atgimsta knygos kultūra, reikėtų aptarti keletą aspektų. Tai padės suformuluoti knygos kultūros apibrėžimą šiolaikinėje visuomenėje.

1

Vakarų pasaulis iš esmės vis labiau tampa materialinės gerovės visuomene, kurioje ir toliau nuolat didėja privataus kapitalo dalis. Formuojasi ne tik atostogų metu besilsinti laisvalaikio visuomenė. Naujoji komunikacija sukuria informacinę visuomenę, turinčią daugybę įvairiausių interesų. Be to, šis Vakarų pasaulis, išskyrus įvykius Balkanuose, jau taip ilgai gyvena be karo. Dėl to, žinoma, laimi visi, kas susiję su knygos verslu: autoriai ir leidėjai, spaustuvinkai ir apipavidalintojai, vertė-

jai ir iliustruotai, knygų prekybininkai ir antikvarai. Visuotinės gerovės ir laisvalaikio visuomenė tapo prielaida atgimti knygos kultūrai.

2

Šiandienė knygų rinka būdinga universali, o kartu diferencijuota knygų pasiūla. Knygos leidžiamos specialiai orientuojantis į visus skaitytojų sluoksnius: daugiau ir mažiau išsilavinusiems, mokslininkams ir savamoksliams, profesionalams ir mėgėjams, vaikams ir pagyvenusiems.

Knygos patenkina daugelio profesijų atstovų interesus ir poreikius. Kaip ir anksčiau, egzistuoja gausi mokslinių knygų rinka, didelė mokyklinių vadovėlių pasiūla, knygos įvairių pomėgių žmonėms, pavyzdžiui, knygos apie daržininkystę ir kt. Be to, kaip ir anksčiau, leidžiami grožinės literatūros kūriniai ar vertimai iš kitų kalbų, paminėtina ir laisvalaikio literatūra, kriminaliniai romanai ir bestseleriai. Leidiniai, skirti pedagogams, moksleiviams, platus religinės literatūros asortimentas ir kt. sukuria diferencijuotą knygų rinką, tenkinančią visas skaitytojų grupes ir jų interesus. Visa tai prieinama plačiai visuomenei.

Kaip ir anksčiau, knyga yra miela dovana. Dovanotinas knygas stengiamasi išleisti patraukliau. Knygos, skirtos skaityti ilgai keliaujant traukiniais, neišeina iš mados. Veikiau priešingai, geležinkelio stočių knygynėliuose, kaip ir anksčiau, nemažėja įvairių žanrų knygų apyvarta.

3

Didelė knygų apyvarta išlieka, be kita ko, ir dėl knygos demokratėjimo, o tai labiausiai atsispindi kišeninų knygų rinkoje. Pigesnė irišta knyga leidžia padidinti knygų pasiūlą. Kišeninės knygos leidžiamos visomis temomis: klasikos kūriniai ir lengvai skaitomi romanai, kriminalinio turinio leidiniai ir knygos jaunimui, dalykinė literatūra ir metodinė medžiaga pedagogams, politiniai leidiniai ir teisiniai komentarai. Kišeninės knygos yra populiariausia forma knygų rinkoje: jos parduodamos ne tik knygynuose ir kioskuose, bet ir degalinėse, prekybos centruose.

Plati Vokietijos knygų pasiūla, o kartu ir knygos kultūra kasmet demonstruojama tarptautinėje Frankfurto knygų mugėje. Lankytojus, o ypač žurnalistus, tai labiau trūkdo nei džiugina, kelia nerimą nei pasitenkinimą, bet taip pat atskleidžia knygos kultūrą, kaip individualią masinę kultūrą, neaprepiamą raiškos plotą, kitaip tariant, kaip paradoksišką įvairovės vienybę. Galima suprasti, kodėl abejojama knygos kultūros buvimu, kodėl vis labiau diskutuojama dėl šios didžiausios knygų mugės paskirties. Juk smalsių, neprofesionalių lankytojų skaičius gąsdinamai mažėja, galima sakyti, mugę lanko beveik vien knygos verslo atstovai. Visuomenės abejingumas man atrodo grėsmingas argumentas, nes atstovavimas vokiškų knygų prekybai tarptautinėje parodoje ryškiausiai parodo, kokia yra naujoji, šiuolaikinė Vokietijos

knygos kultūra. Reguliariai kasmet rengiant tokias parodas, galima atkreipti mūsų laikų visuomenės dėmesį į tai, jog knygos kultūra gyva ir šiandien, kartu tai yra geriausia proga parodyti, kad sėkmingai knygų prekybai būtinas platus jų pristatymas visuomenei. Tai pasakytina ir apie Leipcigo knygų mugę, kuri savo renginiu *Leipcigas skaito (Leipzig liest)* sėkmingai prisideda prie skaitymo kultūros ugdymo.

4

Knygos kultūra atsiskleidžia knygų rūšių bei jų turinio įvairove, taip pat išoriniu knygų apipavidalinimu. Knygos gamybos šuolis nuo švino raidžių iki kompiuterio teikiamų beveik neribotų tipografinių galimybių – preciziškai atliekamų iliustracijų, techniškai neprikaištingo ir tikslaus spausdinimo proceso, šiandien leidžia gaminti aukščiausios kokybės knygas. Žinomas spaustuvininkas Hermannas Zapfas šiuos pokyčius apibūdina taip: „[v]ykus esminėms permainoms nedaug kas išliko iš Gutenbergo tradicijų. Rankinis surinkimo ir spausdinimo procesas tapo pramoniniu, o pastaruju metu ir skaitmeniniu. Senovinė liejimo technika – Gutenbergo išradimo esmė – dabar pakeista nauja, daug tobulesne. Sustingusios švino raidės jau atgyveno. Klasikinį iškiliosios spaudos būdą, naudotą tekstams ir iliustracijoms, pakeitė ofsetinis, o šį – skaitmeninis“ [2, 302–316].

Visais laikais buvo gerai ir prastai išspausdintų knygų. Taip yra ir dabar, nors technika labai patobulėjo. Tačiau iš esmės knyga tapo estetiniu objektu. Ji teikia vis didesnį malonumą skaitytojui savo skoninga išore, apgalvota sandara, patraukliu antraštiniu puslapiu, maketavimu, iliustracijų išdėstymu. Tokios yra ne tik tos „Penkiasdešimt gražiausių knygų“, kurias kasmet premijuoja daugelis šalių už parengimo kokybę ir estetišką išvaizdą. Knygos kultūra pirmiausia reiškiasi išoriniu knygos apipavidalinimu. Būtent šiuo aspektu ji įsitvirtina šiandiniame kultūriniame gyvenime, o aukštesnę estetizmą lemia didesnės mikroelektronikos techninės galimybės, kurios ir privertė suabejoti knygos, kaip nepakeičiamos informacijos priemonės, statusu.

5

Šioje masinių informacijos priemonių konkurencijoje naujai suskamba nuo Francesco Petrarco laikų žinomas mokslininkų ir rašytojų pagiriamasis žodis knygai. Knyga, kaip ir anksčiau, yra geriausia priemonė mokytis ir šviestis, mokytis ir lavinti, praturtinti laisvalaikį ir ugdyti asmenybę, padeda išsiplaškyti ir verčia susikaupti, ir ne vien dėl turinio, bet ir dėl vartojimo būdo ji yra unikalus ir įvairiopas reiškinys. Knygą galima skaityti įvairiausiais būdais: studijuoti, ieškoti konkrečios informacijos, vartyti, peržvelgti, paimti į rankas, padėti į šalį, pastatyti į lentyną, pasidėti ant naktinio stalelio, skaityti atsigulus, įsikišti į kišenę, skaityti keliaujant traukiniu, lėktuvu, sėdint laukiamajame, ją galima skaityti gamtoje, parke ant suolo-

lio, paplūdimyje, įsitaisius krėsle po medžiu. Apie įvairiausias situacijas, kuriomis skaitoma knyga, išsamiai ir įdomiai rašė populiarius italų rašytojas Italo Calvino. Šia prasme knyga yra idealus išradimas, kompiuterine kalba tariant, nešiojamoji atmintis.

Knyga vertinama dėl turinio, įvairovės, patogaus naudojimo, apčiuopiamumo. Ja galima naudotis be papildomo pasirėngimo (išskyrus skaitymo kultūros techniką). Knygai skaityti nereikia elektros energijos, t. y. jai nebaisios krizės, o skaitymo aplinkybės labai įvairios: galima skaityti be jokio programavimo kiekvienu paros metu, kiekvieną akimirką ir bet kurioje vietoje. Knygos nevaržo jokie technokratiniai apribojimai.

Tačiau reikia deramai įvertinti ir informacijos technologijų raidos ypatumus. Be abejonės, interneto, kaip informacijos šaltinio, teikiamos galimybės gerokai didesnės nei knygos, ir ne vien informacijos aktualumo prasme, bet ir dėl to, kad informaciją galima gauti greičiau, derinti daugybę jos variantų. Internetas yra mūsų laikmečio išraiška, jis leidžia akimirksniu aktualizuoti informaciją, tačiau taip pat greitai ją pamiršti ar ištrinti. Internetas yra neapėriamas dėl didžiulio informacijos masyvo, jis nekontroliuojamas, valdo vartotoją ir juo manipuliuoja, vartotojas gali pažinti tik tą pasaulio fragmentą, kuris jam siūlomas. Internetas daro vartotoją priklausomą, įtraukia jį į tinklą. Jis toks stiprus, jog ateis diena, kai jame atsidsurs visi.

Kita vertus, nereikia pamiršti, kad knyga lavina fantaziją. Šiuolaikiniame racionaliaame pasaulyje kyla pavojus, jog fantazija taps nebereikalinga. O juk tai didžiulė vertybė, padedanti ugdyti asmenybę. Ir tai dar vienas argumentas knygos naudai.

Negana to, knyga yra vertinga švietimo priemonė. Švietimas čia suprantamas klasikinė prasme, kaip humanistinio lavinimo ir tolerancijos garantas. Šiuolaikinėse diskusijose apie švietimą knygos kultūrai tenka reikšminga vieta.

6

Be abejonės, techninė informacijos priemonių plėtra neugdo knygos kultūros. Čia nekalbėsime apie elektronines knygas ar tekstų skaitmeninį užrašymą, kur tekstas išlieka kaip pagrindas. Vis dėlto reikia pripažinti, kad kai kurios knygų formos jau atgyveno. Tačiau jeigu didžiosios enciklopedijos nebebus spausdinamos, o jomis bus naudojamos tik internete, tai knygos šalininkai neteks įprasto malonumo vartyti informacinius leidinius. Vis dėlto jiems reikės susitaikyti su realybe. Kur kas lengviau bus atsisakyti bibliografijų ir katalogų, nes čia internetas turi neginčijamų pranašumų.

Mokyklose taip pat vis daugiau dėmesio bus skiriama kompiuteriniam lavinimui. Vis dėlto dar sunku atsakyti į klausimą, ar kompiuteriai išstums mokyklinius vadovėlius. Pagaliau ir kompiuterių specialistas neišsiverčia be spausdinto informacinio žinyno.

Kitose srityse (mokslas, įvairi praktinė veikla, laisvalaikis) informacinės technologijos sėkmingai konkuruos su knygos kultūra. Tačiau, žinant šiuolaikinę knygų

rinkos padėtį, dėl to neverta labai būgštauti. Knyga turi tvirtas pozicijas visuomenėje. Ji nepakeičiama dėl savo ilgaamžiškumo. Naujosios komunikacijos informacija nėra ilgalaikė, duomenis galima bet kada ištrinti, išbraukti iš atminties. Žinoma, knygas taip pat galima sudėginti, tačiau paprastai jos nėra vienetiniai egzemplioriai, tad turi daugiau galimybių išlikti.

Knygų išsaugojimu yra pasirūpinta. Tuo pirmiausia užsiima biblioteka – patikima knygos kultūros puoselėtoja. Bibliotekoms patikėta įsigyti ir saugoti knygas, kurios skiriamos skaitytojams, tačiau pirmiausia jos yra išpareigojusios autoriams, kurių kūrinys įsigyja ilgam saugojimui. Dėl to bibliotekos tampa palikimo ir atminimo saugotojomis. Tai tarsi bastionas prieš trumpalaikiškumą. Todėl bibliotekos vadinaš žmonijos atmintimi. Šiandieną, įsigalint naujajai komunikacijai, ši filosofo Gottfriedo Wilhelmo Leibnizo frazė, įgauna naują prasmę. Pasak Goethe's, bibliotekos yra kapitalas, duodantis neribotus procentus. Todėl bibliotekų užduotis – padėti plėtoti šiuolaikinę knygos kultūrą.

7

Atsigręžę į bibliotekas, aptarėme paskutinį aspektą, susijusį su knygos kultūros sąvokos analize ir interpretacija nūdienos visuomenėje. Kaip jau buvę minėta, knygos kultūra apima ir skaitymo kultūrą. Juk knygos kultūra labai priklauso nuo skaitytojų, knygų pirkėjų, bibliotekų lankytojų, jiems tenka knygos kultūros garanto vaidmuo. Nėra prasmės būgštauti dėl knygos kultūros, kol knygos perkamos, imamos iš bibliotekų ir skaitomos. Skaitytoją galima laikyti autoriaus sąjungininku, tačiau dar svarbiau yra jo įsitikinimas knygų reikalingumu. Juo aktyviau skverbsis į kasdienybę kompiuteriai, tuo sparčiau augs šis sąmoningas suvokimas. Visą dieną praleidus prie kompiuterio ekrano, kilns noras atsijungti tikrąja to žodžio prasme. Bus gera sugrįžti į savo asmeninį pasaulį. Mėgaudamasis laisve toks žmogus ims į rankas knygą ir pasiners į tokį virtualų pasaulį, kuriame naujų minčių įkvėpėja taps fantazija. Žmogui visada reikės tokios erdvės. Mes tikime, jog skaitymo džiaugsmas atgims. O tam reikia, kad visi knygos kultūros kūrėjai, pradėdant autoriais, leidėjais ir baigiant bibliotekininkais, aktyviai įvairiausiai būdais – akcijomis, skaitymo vėlandėlėmis, parodomis bei visais įmanomais reklamos kanalais – populiarintų knygos kultūrą. Reikšmingiausią vaidmenį čia turėtų atlikti tokios žiniasklaidos priemonės kaip radijas ir televizija. Pasaulinė knygos diena yra tokia pat reikalinga, kaip ir Gutenbergo metai.

Tuo būtų galima baigti svarstymus apie šiuolaikinės knygos kultūros sąvoką, reiškiant tikėjimą, kad ji yra ir bus ne konkurentė naujajai komunikacijai, o partnerė, kad ir ateityje, nepaisant neįtikėtinų technikos pasaulio raidos galimybių, liks patikimas žmonijos žinių garantas ir fantazijos puoselėtoja, švietimo platintoja ir istorinės atminties saugotoja. Knygos kultūra užima reikšmingą vietą demokratinėje visuomenėje. Knyga yra priemonė, skatinanti taikų žmonijos sambūvį.

Istorinės ištakos

Šiuolaikinė knygos kultūra yra ilgo istorinės raidos proceso rezultatas. Norint suvokti jos kultūrinę reikšmę, būtina atsižvelgti į istorines aplinkybes. Šiuolaikinio gyvenimo negalima įsivaizduoti be knygos: tai stabilė ir patikima kiekvienos šalies dvasinio gyvenimo dalis. Ji nepaseno, rutuliojosi kartu su visa visuomene. Taigi šiuolaikinė knygos kultūra yra politinėje erdvėje demokratiškai įteisinta, nuomonės laisvės besiremianti sfera, kurioje dalyvauja platus gyventojų sluoksniš, knygos gyvenime besireiškiantis kaip jos kūrėjas ir vartotojas.

Toliau pabandysime bendrais bruožais apibūdinti knygos kultūros raidą per pastaruosius 500 metų, tačiau prisiminsime tik reikšmingiausias istorines permainas ir atkreipsime į jas dėmesį.

Maždaug prieš 500 metų, kai Gutenbergas išrado spausdinimo stakles, baigėsi vadinamasis inkunabulinės knygos laikotarpis ir pamažu buvo pereinama nuo rankraštinių knygos prie spausdintos. Kartu tūkstantmetėje Europos istorijoje baigėsi perėjimas iš viduramžių į nauuosius laikus: technikos laimėjimai atradimų ir išradimų laikotarpiu, naujų verslo sričių – knygų prekybos ir leidybos – atsiradimas davė pradžią humanistinei knygos kultūrai, kurią palaikė Europos universitetų mokslininkai ir knygas bibliotekose kaupiantys kunigaikščiai bei patricijai. Iš naujo atradus antikinius tekstus, jų leidimas tapo akstinu pradėti *studia humanitatis* ir paskatino Europos šalių domėjimąsi lotynų kalba, o paskutiniaisiais XVI amžiaus dešimtmečiais susiklostė patogūs skaityti knygos formatai. Ypač išgarsėjo Venecijos spaustuvininkas ir leidėjas Aldas Manucijus, tapęs klasikinės knygos formos pradininku. Dalis knygų buvo parduodamos įrištos. Pradėjo formuotis nauja – knygų – rinka. Ji užkariavo mokslo pasaulį, aprūpino darbu popieriaus gamintojus, formų laužytojus, raidžių liejikus, spaustuvininkus, raidžių surinkėjus, medžio ir vario raižytojus. Miestuose, kur tais laikais vyko gyva prekyba, šis sunkus naujas amatas surado gerą dirvą, nes čia buvo ir tam reikalingo kapitalo, ir apsišvietusių žmonių, siekiančių iš knygų pažinti pasaulį. Tad galime tvirtai teigti, kad tokia klasikine forma knyga, kaip išminties šaltinis, egzistuoja daugiau kaip 500 metų.

Humanizmo laikotarpiu knygos kultūra darė didelę įtaką dvasiniam visuomenės gyvenimui, o galiausiai – jo reformai. Martinui Lutheriui nebūtų pavykę sukelti šalyje tokios didžiulės reakcijos, jei nebūtų spausdintu žodžiu išplatinęs tikintiesiems savo kritiško požiūrio į viduramžių popiežininkų mokymą, jeigu nebūtų rašęs vokiečių kalba, jeigu Wittenberge nebūtų buvę pajėgių spaustuvų. Spausdinimo meną Lutheris panaudojo propagandai, knyga tapo dar ir politinio poveikio priemone. Visuomenė atidžiai skaitė šiuos keletą lankų apimties traktatus, originalus ir jų perspaudus. Vieni jais nuoširdžiai domėjosi ir žavėjosi, kiti jiems nepritarė.

Be šių nedidelės apimties traktatų, populiarėjo ir kitos liaudies šnekamąja kalba parašytų knygų rūšys: Rugsėjo mėnesio testamentas ir naujas 1522 metų Biblijos

leidimas, katekizmas ir giesmynas. Knyga patraukė daugybę skaitytojų, iš jų ir menkliau išsilavinusių. Dėl to pagausėjo vadinamųjų liaudiškų knygų ir kitų populiarių tekstų, parašytų šnekamąja kalba. Panašūs procesai vyko ir kitose Europos šalyse. XVI amžiuje kūrėsi tautinės knygos kultūros, atviros kitų Europos šalių knygoms.

Knygos istorijos periodizacijoje galėtume išskirti keletą svarbesnių momentų. Mes pradėjome nuo 1500 metų ir vieną tokią skiriamąją ribą radome humanistinėje ir reformacinėje knygos kultūroje – tai 1564 metai. Iki tol visas knygininkystės šakas kontroliavo atskirų žemių kunigaikščiai. Jų leidžiami potvarkiai cenzūros grandinėmis kaustė jau gyvuojančią nuomonės laisvę. Vokiečių žemėse visi tekstai turėjo būti spausdinami su visais leidyklos ir spaustuvės duomenimis antraštiniame lape. Kaizeris ir kunigaikščiai gerai suprato, kad knygų autoriai ir leidėjai gali kelti jiems pavojų.

Tačiau labiausiai laisvę apribojo Katalikų bažnyčia, stojusi į kovą su reformacija. 1564 metais išspausdintas *Index librorum prohibitorum* buvo knygų gamybos ir vartojimo kontrolės priemonė. Tais pačiais metais pasirodė ir pirmasis Frankfurto mugės katalogas, informavęs apie naujus leidinius. Kartu šis katalogas besikuriančioms kunigaikščių administracinėms įstaigoms tapo nauju šaltiniu, teikusiu išsamią informaciją ir leidusiu sustiprinti knygų kontrolę.

Po to ėjo taikus laikotarpis nuo 1564 iki 1620 metų, t. y. nuo Augsburgio konfesijos, simbolizavusios religijų susitaikymą, iki Trisdešimtmečio karo pradžios. To laikotarpio knygos kultūrą galima apibūdinti vėlyvojo humanizmo knygos kultūros terminu. 1580 metais prancūzų rašytojas Montaigne apie skaitančią visuomenę rašė: „Knyga guodžia senatvėje ir vienatvėje, neleidžia užvaldyti nuoboduliui ir visada apsaugo nuo nemalonios bendrijos. Ji palengvina skausmą, kai šis tampa nebepakeliamas. Kad išsivaduočiau iš slegiančios būsenos, man tereikia paimti į rankas knygą.“

Šios permainos atsispindėjo ir knygos kultūroje, kuri, viena vertus, reiškėsi puikiais profesiniais spaustuvininkų ir rašytojų gebėjimais, o kita vertus, atsiskleidė kunigaikščių ir miestiečių su didele meile kaupiamuose knygų rinkiniuose. Europietiška knygų rinka su savo centrais Frankfurte prie Maino ir Kelne, Nurnberge ir Strasbūre, Bazelyje ir Paryžiuje, Antverpene ir Ženevoje yra puikiai atstovaujama Frankfurto knygų mugėse. Šis miestas įkūnija europietišką vėlyvojo humanizmo knygos kultūrą. Prancūzų leidėjas ir mokslininkas Henricus Stephanus savo žinomame rašte labai įspūdingai aprašė tą vietą, kur rašytojai, poetai ir mokslininkai susitikdavo su knygų prekybininkais ir spaustuvininkais. Knygos kultūra įvairėjo, į knygų rinką pateko dar ir šiandien nepamirštos didelio formato puošnios knygos apie architektūrą, topografiniai kūriniai, fortifikacijų aprašymai, knygos apie turnyrus, herbus, knygos apie augalus, paveikslų knygos, pirmieji spalvoti atlasai. Tuo pačiu metu pasirodė ir paplito pranašysčių knygos, kalendoriai, gedulingi pamokslai

ir pirmieji laikraščiai. Ypač populiarios darėsi paprastiesiems žmonėms suprantamos praktinio pobūdžio ir laisvalaikui skirtos knygos. Visoje Europoje buvo leidžiami romanai, istoriniai pasakojimai, vertimai. Šis nepaprastai turtingas laikotarpis dar nėra iki galo ištyrinėtas.

Trisdešimtmetis karas buvo didžiausia XVII amžiaus katastrofa ne tik Vokietijai. Europos knygos kultūra pačiame žemyno viduryje patyrė didelį smūgį, po kurio buvo sunku atsigauti. Knygų leidybą ištiko gili krizė: 1600 metų knygų leidybos apimtis Vokietijoje pasiekta tik 1750 metais. Tuo laikotarpiu ypač trūko mokytai visuomenei skirtų knygų. Šią spragą užpildė olandų knygos kultūra su savo centrais Leidene ir Antverpene, su savo bibliotekomis ir knygų rinkiniais, savo autoriais ir mokslininkais, ir ši kultūra tapo avangardine Europoje.

Vokiečių Reiche nuo 1620 iki 1685 metų plėtojosi barokinė knygos kultūra. Karo padariniai po 1648 metų buvo juntami ir knygų leidyboje: teko naudoti prastą popierių, nešvarius spaudos ženklus, buvo perkraunami antraštiniai ir teksto puslapiai, formatas nederinamas su knygos apimtimi, prastai įkomponuojami raižiniai. Kalbant apie barokinės knygos pranašumus, pirmiausia reikėtų akcentuoti autorių veiklą. Pradėta burtis į filologines draugijas ir rengti bendrus knygų projektus. Šalia lotynų kalba parašytų kūrinių pasirodė gausios publikacijos šnekamosiomis kalbomis. Tačiau knygos kultūra, kaip ir anksčiau, buvo nevienalytė. Viena knygų rinka buvo skirta aukštesniajam luomui. Jam knygas leido Matthäus Merianas ir Wolfgangas Endteris. Kita knygų rinka aprūpindavo žemesnįjį sluoksnį, leido iliustruotus atsišaukimus, kuriuos skaitytojai klijuodavo ant kambario sienų, ir skelbdavo pranešimus iš karo lauko naujuose skubotai išspausdintuose laikrašteliuose. Dar viena knygų rinka buvo skirta mokslo žmonėms ir kunigams, gydytojams, teisininkams; jie pirkdavo ugdomojo turinio ir poezijos knygas. Tačiau iš esmės knygų rinką formavo kunigaikščių dvarų ir rezidencijų kultūra – barokinė knygos kultūra pirmiausia buvo dvarų kultūra. Kunigaikščių spaustuvėse išleistos pačios gražiausios knygos.

Padėtis pasikeitė apie 1685 metus, leidybos centrui persikėlus iš Frankfurto prie Maino į Leipcigą. Šis Saksonijos miestas garsėjo gyva prekyba ir universitetu, čia gyveno tokios žymios asmenybės kaip Weidemannas, Gleditschas, Fritschas ir kiti, tad Leipcigas tapo mugių miestu ir knygų prekybos sostine, kurioje vėlyvojo baroko dvasią pakeitė ankstyvojo Švietimo laikotarpio dvasia. Nuo 1685 iki 1750 metų, kaip ir prieš porą šimtmečių, vyko reikšmingas pereinamasis laikotarpis, senos tradicijos pamažu pynėsi su naujomis. Vėlyvojo baroko ir ankstyvojo Švietimo laikotarpio knygos kultūrai būdinga tai, jog pagausėjo nacionalinėmis kalbomis leidžiamų knygų, susiformavo naujas išprususių skaitytojų sluoksnis, todėl atsirado ir paplito naujos knygų rūšys: žodynai, bibliografijos, laikraščiai, mokslo žurnalai. Baroko epochos knygų tematiką papildė Švietimo epochos turinio knygos: populiarūs moksliniai traktatai, didaktinio turinio savitraščiai. Pagaliau skaitytojais tapo ir miestiečiai. Formavosi tokia knygos kultūra, kurioje aukštesnieji sluoksniai pamažu

prarado savo privilegijas knygos gyvenime ir vis aktyvesni darėsi žemesnieji sluoksniai. Tie pokyčiai žymėjo viduriniojo sluoksnio (buržua) knygų kultūros pradžią.

Vokiečių Reiche ši viduriniojo sluoksnio knygos kultūra susiformavo tik XVIII amžiaus antroje pusėje, klasikos ir romantikos laikotarpiu tarp 1750 ir 1830 metų. Švietimo epocha pasižymėjo klasikiniu lavinimu, kuris tapo asmenybės raidos priedaiga. Sustabarėjusią luominę visuomenę pakeitė nauja pilietinės laisvės visuomenė. Švietimo dvasia, „išlaisvinusi žmogų iš jo paties nežinojimo“, persmelkė visą politinį, socialinį ir ekonominių gyvenimą, veikė žmonių santykius ir tapo akstinu Prancūzų revoliucijai, privertusiai iš naujo peržiūrėti žmogaus teises. Šiame išsilavinimo judėjime lemiamas vaidmuo teko knygos kultūrai. Knygos tapo populiaria krašto švietimo priemone: jos buvo skaitomos mokyklose, fabrikuose, miestuose. Skaitymo karštligė apėmė visus visuomenės sluoksnius. Laikraščių ir žurnalų skaitymas, skaitytojų draugijų ir viešųjų bibliotekų kūrimasis padėjo plisti švietimo idėjoms. Vos per keletą metų knygų leidyba padidėjo tris kartus. Suaktyvėjo literatūrinis gyvenimas. Privatūs knygų rinkiniai tapo įprastu reiškiniu. Tačiau miestietiškoji knygos kultūra, kuriai atstovavo platus išsilavinusių piliečių sluoksnis, vis dar buvo varžoma cenzūros. Vėlyvojo absoliutizmo valstybėje nuomonės laisvės nebuvo.

Knygos kultūros istorijai nuo 1500 iki 1830 metų būdinga tai, kad neįvyko beveik jokių techninių knygos gamybos permainų, raidžių laužytojų ir liejiku, surinkėjų ir spaustuvinių darbų buvo toks pat kaip Gutenbergo laikais, tiesa, medžio raižinius pakeitė vario raižiniai, o laikotarpio pabaigoje – litografija. Tačiau tai neturėjo didesnio poveikio spausdinimo menui. Viduramžių mainų prekyba tik Švietimo epochoje tapo prekyba grynaisiais pinigais. Knygynų skaičius nedidėjo išties šimtmečius. Tačiau iš esmės pasikeitė vienas dalykas: knyga vis labiau tapo besiviečiančių skaitytojų informacijos priemone.

Technikos revoliucija, kurią lėmė XIX amžiaus pradžios pramonės raidos šuolis, gerokai pakeitė knygos spausdinimą: buvo išrastos plokščiojo spausdinimo mašinos, raidžių liejimo mašinos, automatizuota popieriaus gamyba. Po 1830 metų knyga tapo masiškai skaitoma, nors tuo metu ji buvo neišvaizdi, Vokietijoje sustiprėjo cenzūra, buvo varžoma nuomonės laisvė. Tiktai 1848 metais cenzūros neliko. Jos panaikinimas įtvirtintas 1919 metų Veimaro konstitucijoje, o vėliau, 1949 metais, ir Vokietijos Federacinės Respublikos konstitucijoje fraze: „Cenzūra yra panaikinama“. Tik atsiradus teisei laisvai reikšti savo nuomonę, buvo sukurtos prielaidos plėtoti demokratinei knygos kultūrai. Kaip tik tuo metu ji suklestėjo daugelyje šalių, tokia ji yra ir mūsų valstybėje. Demokratinė knygos kultūra yra 500 metų istorinės raidos rezultatas.

Tarptautinis knygos mokslininkų bendradarbiavimas

Knygos istorikų uždavinys – ištyrinėti knygos kultūrą. Tyrinėjimų gaires aš esu detalai nužymėjęs prieš 25 metus, minint Istorinės biržų sąjungos komisijos, skirtos

vokiečių knygų prekybai (*Historische Kommission des Börsenvereins für den deutschen Buchhandel*), šimto metų jubiliejų [1, 3319–3330]. Praėjusiam šimtmečiu daugelyje šalių pasiekta reikšmingų laimėjimų visose srityse – nuo autoriaus ir leidyklos santykio tyrinėjimų iki istorinės skaitybės analizės. Knygos istorija, taip galima trumpai apibrėžti šią tyrinėjimų sferą, iš pagalbinio mokslo tapo savarankiška mokslo šaka. Literatūros istorikai ir meno teoretikai, technikos ir ekonomikos istorikai daug dėmesio skiria knygos istorijos problemoms. Socialinė, švietimo ir mokslo istorija jau nebegali išsiversti be knygos istorijos. Knygos istorikai vis labiau įsitraukia į tarpdisciplininės diskusijas. Knygos istorija vis labiau traktuojama kaip masinių informacijos priemonių istorija. Tačiau vykstant šiandienams pokyčiams būtina atsižvelgti į tai, jog knyga yra ypatinga informacijos priemonė, ir pirmiausia įvertinti didžiulę knygos kultūros reikšmę. Knygos istorija yra klasikinis mokslas, turintis savo galias tradicijas. Jis negali prarasti savo unikalumo. Tai ypač pasakytina atsižvelgiant į dabartinę situaciją. Konkuruojant įvairioms masinės komunikacijos priemonėms, vykstant technikos inovacijai, būtina plėsti knygos kultūros tyrinėjimus, skatinti visus knygos istorikus intensyviai ir detaliai tirti knygos kultūrą, jos sąlytį su kitomis gyvenimo sritimis.

Tai galima padaryti tik sutelkus įvairių šalių mokslininkus. Nors knygos rašomos nacionalinėmis kalbomis, tačiau tyrinėti jų esmę ir poveikį yra daugybė galimybių. Itin svarbu aktyvinti Europos ir Amerikos knygos istorikų bendradarbiavimą ir savo darbas prisidėti prie Europos vienijimosi.

Europos knygos kultūra

Šiame straipsnyje knygos kultūros būklė buvo pavaizduota per vokišką prizmę, bet teiginius galima pritaikyti ir kitoms Europos valstybėms. Knygos kultūros reikšmė yra nedaloma. Tačiau gali būti tam tikrų išlygų ir specifinių problemų. Trumpai jas apžvelgsime.

Knyga, kaip spausdintas objektas, kurį galima paimti į rankas, yra europietiškas fenomenas. Pradedant XV amžiumi Gutenbergo išradimas paplito visoje Europoje ir per lotynų kalbą sujungė šio žemyno mokslininkus. Čia neegzistavo jokių sienų. Nelikus bendros kalbos, knygos kultūra, kaip minėta, tapo nacionaline kultūra, t. y. ji remiasi nacionaline kalba. Vadinasi, knygos kultūra tampa vienu iš svarbiausių svertų puoselėti ir plėtoti gimtąsias kalbas. Iš knygų pažįstame pačią tautą. Pavyzdžiui, Prancūzijoje paplitusi brošiūruota knyga, tad galime daryti išvadą, kad ten knyga vartojama kitaip negu, tarkime, Vokietijoje. Tokia knyga pirmiausia skiriama skaitytojui ir tik vėliau ji patenka į knygų lentyną, kur guli įrištos knygos.

Kiekviena tauta turi savitą knygų pasaulį. Tad kaip tokiu atveju kalbėti apie bendrą europietišką knygos kultūrą? Ar ji iš viso egzistuoja? Į šį klausimą jau yra atsakęs Goethe. Pasaulinę literatūrą jis suvokė ne kaip visų tautų literatūros šedevrų

apžvalgą, o akcentavo literatūrinės sąveikas, literatūrinius tautų ryšius, tarpininkais laikydamas knygų vertėjus ir kritikus.

Politinė visuomenės raida parodė, jog Goethe buvo teisus. Vienijantis Europai, vienijasi ir kultūros. Europos knygos kultūrą atskleidžia nacionalinių knygų visuma. Tai galima pastebėti (ir ne tik Europos mastu) kasmetinėje Frankfurto knygų mugėje. Tokių renginių, vykstančių ir kitose šalyse, uždavinys – supažindinti visuomenę su tam tikra knygų pasaulio dalimi.

Politinį Europos aktyvumą žymi ir kultūrinių mainų programos. Tai būdas geriau susipažinti su nacionalinėmis knygos kultūromis. Šiuo požiūriu labai pasiteisina per šimtmečius išbandytas būdas – vertimai iš svetimų kalbų.

Masinių informacijos priemonių konkurencija vyksta visose šalyse. Tai kelia vienodą pavojų ir visoms nacionalinėms knygos kultūroms. Todėl knygos ateičiai, jos reikšmei Europoje ir už jos ribų, knygos propagandai labai svarbus tarptautinis bendradarbiavimas visos Europos mastu. Knyga yra vakarietiškos kultūros produktas, ją išsaugoti – politinis uždavinys.

Europos ir pasaulio knygos kultūros tarptautinis vaidmuo geriausiai atsiskleidžia didžiausiose pasaulio bibliotekose, kurios visada buvo visose šalyse visomis kalbomis sukurtų knygų arsenalas. Bibliotekos niekada nebuvo varžomos nacionalinių barjerų, išstius šimtmečius (net ir nacionalizmo laikais) jos buvo tarptautiniai, o Europoje – europiniai knygų mainų centrai. Net ir atsiradus naujajai komunikacijai, bibliotekos tebėra reikšmingiausia vieta, kur atsiskleidžia knygos kultūra. Šios salėlės šniokščiančioje techninių permainų jūroje išliks ir puoselės knygos kultūrą tiek Europoje, tiek visame pasaulyje.

Įteikta 2002 m. kovo mėn.

Iš vokiečių kalbos vertė *Liucija Citavičiūtė*

NUORODOS

1. RAABE, Paul. Was ist Geschichte des Buchwesens? Iš *Buchhandelsgeschichte*, 1976, 8, p. 3319–3330.
2. ZAPF, Hermann. Vom Stempelschnitt zur Digitalisierung von Schriftzeichen. Die technischen Veränderungen der Schriftherstellung. Iš *Gutenberg-Jahrbuch* 2000, p. 302–316.

THE IMPORTANCE OF BOOK CULTURE FOR EUROPE

PAUL RAABE

Abstract

The article reviews a thousand years of the development of book culture, analyses main factors and changes that influenced it. It investigates the issue of the present and future role of the book culture in Europe.

The author defines the concept of the book culture. The term was coined 20 years ago as an antonym to the concept of the new media. It includes everything that is related to the book: writing (registering thoughts, cognition, innovation and knowledge), ideas of books and their realisation, everything related to the author and authorship. The essence of the book culture is the production, distribution, consumption of the book and all the activity of book producers of any kind. It includes everything related to the book market as well as reading.

Book culture has historical and contemporary dimensions. It is investigated within the situation, which is characterized as a crisis of a book. In fact the age of crisis has turned into the period of highest boom of the book not only in Germany but all over Europe. It witnesses richness of ideas and the possibilities to implement them as was never seen before. The authority of the book is growing together with the modernization of the world.

The task of the historians of a book is to investigate the book culture. The main provisions of the article are made on the basis of Germany, but they could be applied to other European states. The book culture is conceived as a whole, though it incorporates specific problems.